

MIŁOSZ MÓŁKA
ALEKSANDRA LASOŃ

**INKLUZJA
SPOŁECZNA
OSÓB
BEZDOMNYCH**

**BADANIA
NARRACYJNE**

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE
KRAKÓW 2020

© Akademia Ignatianum w Krakowie, 2020

Publikacja sfinansowana z subwencji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
przeznaczonej na utrzymanie i rozwój potencjału dydaktycznego i badawczego
Akademii Ignatianum w Krakowie w 2020 roku

Recenzenci

Dr hab. Małgorzata H. Kowalczyk, prof. UMK

Dr hab. Alina Rynio, prof. KUL

Redakcja: Krystyna Kajtoch

Projekt okładki i stron tytułowych: Artur Falkowski

Opracowanie typograficzne i łamanie: Jacek Zaryczny

ISBN 978-83-7614-483-2

Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

tel. 12 39 99 620

wydawnictwo@ignatianum.edu.pl

<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja:

Wydawnictwo WAM

Dział Handlowy

tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496

e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Księgarnia Wysyłkowa

tel. 12 62 93 260

www.wydawnictwowam.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
1. Bezdomność problemem społecznym – zarys zjawiska	13
1.1. Bezdomność jako forma ekсклюzy społecznej	13
1.2. Uwarunkowania i fazy procesu bezdomności	23
1.3. Formy wspomagania osób bezdomnych oraz zagrożonych bezdomnością	31
1.3.1. Instytucje	31
1.3.2. Organizacje	37
1.4. Etapy wychodzenia z bezdomności	41
1.5. Podsumowanie	43
2. Założenia metodologiczne	45
2.1. Paradygmaty naukowe	46
2.2. Przedmiot, cel i uzasadnienie badań	48
2.3. Problemy badawcze	51
2.4. Procedura badawcza	52
2.4.1. Biografia i wywiad narracyjny sposobem gromadzenia źródeł badawczych	53
2.4.2. Analiza interakcji sposobem badania narracji	56
2.5. Podsumowanie	62
3. Rekonstrukcja procesu wyjścia z bezdomności	63
3.1. Pan Piotr	63
3.1.1. Życie narratora przed okresem bezdomności	64
3.1.2. Życie narratora w okresie bezdomności	80
3.1.3. Życie narratora po wyjściu z bezdomności	97
3.1.4. Trajektoria bezdomności	107
3.1.5. Model wyjścia z bezdomności: „w dążeniu do samodzielności z bagażem życiowych doświadczeń”	112
3.2. Pan Karol	119
3.2.1. Życie narratora przed okresem bezdomności	119
3.2.2. Życie narratora w okresie bezdomności	141
3.2.3. Życie narratora po wyjściu z bezdomności	161
3.2.4. Trajektoria bezdomności	170
3.2.5. Model wyjścia z bezdomności: „sytuacje kryzysowe źródłem refleksji i potrzeby zmiany”	176
3.3. Pan Wojciech	182
3.3.1. Życie narratora przed okresem bezdomności	182
3.3.2. Życie narratora w okresie bezdomności	193
3.3.3. Życie narratora po wyjściu z bezdomności	205
3.3.4. Trajektoria bezdomności	218

3.3.5. Model wychodzenia z bezdomności: „od operacji nogi do życia w trzeźwości”	221
3.4. W kierunku pedagogicznej teorii inkluzji społecznej bezdomnych (mężczyzn) – przesłanki biograficzne	224
Zakończenie	239
Bibliografia	245
Spis tabel, schematów i wykresów	251
Summary	253

WPROWADZENIE

Problem bezdomności jest problemem społecznym, występującym na całym świecie. Każdy kraj w miarę możliwości stara się dostosować formy pomocy i wsparcia dla bezdomnych, aby zmniejszyć skalę występowania tego zjawiska. Bezdomni w rozumieniu potocznym to osoby bez dachu nad głową, nieposiadające miejsca zamieszkania, często brudne, nieprzyjemnie pachnące, źle ubrane, zaczepiające na ulicy, proszące o pieniądze. Ponadto przez znaczną część społeczeństwa są oni postrzegani jako osoby, które potencjalnie stanowią zagrożenie dla funkcjonowania ładu społecznego. Nierzadko tego typu postrzeżenie wynika ze stereotypowego myślenia o osobach bezdomnych. Takie myślenie może prowadzić do marginalizacji tej grupy społecznej, a to z kolei źle rokuje, jeśli idzie o szansę poprawy jakości życia osób bezdomnych w ich środowisku lokalnym. Przeciwdziałaniu bezdomności nie sprzyja również zajmowanie postawy antagonistycznej, charakteryzującej się wrogością wobec osób bezdomnych. W tym kontekście wydaje się nawet, że społeczeństwo zapomina o tym, iż osoby bezdomne są – tak jak wszyscy – ludźmi, którym należy okazać szacunek i zrozumienie, dostrzegać ich godność. Negowanie i marginalizowanie osób bezdomnych powoduje, że obniża się ich poczucie wartości. Wszystko to jeszcze bardziej pogłębia w nich identyfikację z rolą osoby bezdomnej, w której często pozostają, bo nie zauważają żadnych szans przezwyciężenia problemu swojej bezdomności.

W związku z powyższym trudno nie zgodzić się z tym, że osoby bezdomne potrzebują wskazania właściwego kierunku, który pomógłby im wyjść z życiowo trudnej sytuacji, w jakiej się znaleźli. Uzasadnienia dla wspomaganiania tych osób w wychodzeniu z bezdomności dostarcza fakt, że często osoby te są źle postrzegane, nawet wtedy, gdy samodzielnie starają się „stać na nogi” i podejmują różne aktywności, żeby odzyskać aprobowaną społecznie pozycję życiową¹. Inna

¹ M. Zielińska, T. Kołodziej, *Pozycja stratyfikacyjna jednostki a subiektywna ocena położenia społecznego. Przyczynek do analizy stopnia zgodności skal pomiarowych*,

rzecz, że dotychczasowe formy wsparcia i pomocy osobom bezdomnym są niewystarczające, aby zminimalizować skalę zjawiska. Formy te – skoncentrowane na działaniach samorządowych oraz organizacji pozarządowych – zabezpieczają podstawowe potrzeby osoby bezdomnej, jednak nie eliminują problemu bezdomności. Działania podejmowane na rzecz osób bezdomnych nie są zatem zadowalającą pomocą na drodze do ich usamodzielnienia się oraz ponownego wejścia w środowisko społeczne.

Z badań przeprowadzonych przez Centralną Aplikację Statystyczną w 2016 roku wynika, że liczba osób bezdomnych nieznacznie spadła, niemniej bezdomność nadal pozostaje istotnym problemem społecznym². Problem ten od lat 90. XX wieku aktywizuje różnego rodzaju formy wsparcia i pomocy na rzecz bezdomnych. Przykładem mogą być modele pracy socjalnej. Są one oparte na wielowymiarowej pomocy bezdomnym, której idea ukształtowała się w ostatnim dwudziestolecium. Tym samym są one stosunkowo nową formą pomocy, ciągle się rozwijającą, a co za tym idzie, ciągle weryfikowaną w praktyce³. Z tego powodu podjęcie refleksji nad wydarzeniami przełomowymi w życiu byłych osób bezdomnych może dostarczyć nowych impulsów do wspierania, a nawet wspomagania grup wykluczonych społecznie. To z kolei domaga się zwrócenia uwagi na ich doświadczenia życiowe.

Przedstawione przemyślenia skłaniają do podjęcia próby wyjaśnienia znaczenia punktów zwrotnych w procesie wychodzenia z bezdomności. Wydaje się, że analiza autobiograficznych historii życiowych osób, które wyszły z bezdomności, dostarcza inspirującego materiału do zwrócenia uwagi nie tylko na ważność udzielanej pomocy, ale przede wszystkim na różne konteksty, w jakich ta pomoc jest udzielana (otrzymywana). W prowadzonych analizach pomoc tę wiążemy z szerokim kontekstem, do którego zaliczamy relacje z bliskimi osobami, środowisko życia (z uwzględnieniem instytucjonalnych i dyskursywnych

s. 75, online: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.de-sklight-b0355802-bcbc-48a6-9f07-a0c17702906d/c/Pozycja_stratyfikacyjna_jednostki_....pdf (dostęp: 14.05.2019).

2 Por. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Departament Pomocy i Integracji Społecznej, *Sprawozdanie z realizacji działań na rzecz ludzi bezdomnych w województwach w roku 2016 oraz wyniki Ogólnopolskiego badania liczby osób bezdomnych (8/9 luty 2017)*, Warszawa 2017, s. 4.

3 Por. B.M. Pawlik, *Bezdomność. Modele pracy socjalnej. Wsparcie psychologiczne*, Warszawa 2015, s. 67.

przestrzeni, które są w jakiś sposób „inne”: przeszkadzające, intensywne, niekompatybilne, sprzeczne lub przekształcające – czyli tak zwanych heterotopii), ramy czasowe poszczególnych doświadczeń życiowych oraz wartości nadające kierunek własnym działaniom/wyborom.

Idąc tym tokiem rozumowania, zmierzaliśmy do wskazania istotnych punktów stanowiących swego rodzaju „kamienie milowe” objaśniające przyjęty przez każdego z narratorów sposób postępowania, a niekiedy nawet określony styl życia. Zabieg ten otwiera bowiem drogę do tworzenia teorii naukowych⁴.

Kierując się nakreślonymi założeniami, w badaniach odwoaliśmy się do metody biograficznej. Posługiwanie się tą metodą jest szczególnie uzasadnione przy odkrywaniu i wskazywaniu wzorców postępowania, poznawaniu poszczególnych doświadczeń w kontekście ludzkiej wyjątkowości, jak również ogólności przez zgłębianie i interpretację indywidualnych lub społecznych doświadczeń przekazywanych w formie listów, pamiętników, wywiadów narracyjnych, autobiografii, czy innych opowiadań o życiu⁵. Metoda ta ułatwia więc opis życia, jego dynamiki, podmiotowe ukierunkowanie oraz nabywanie społecznych doświadczeń⁶. Tym samym budowana przez nas wiedza ma charakter faktograficzny, indywidualny i symboliczny⁷. Oznacza to, że jej walorem jest przede wszystkim wyjaśnienie i zrozumienie inkluzy społecznej w kontekście badanych osób. Nie rości sobie ona prawa do generalizacji obejmujących większe społeczności, niemniej tłumaczy zasadność współczesnych form pomocy bezdomnym na tle nadawania przez nich sensu określonym wydarzeniom i ich autorefleksji w kontekście nabywanych doświadczeń.

Rekonstrukcja tych doświadczeń życiowych okazała się również wartościowym źródłem informacji na temat mechanizmów adaptacyjnych stosowanych przez badane osoby bezdomne po to, aby dostosować się do nowej sytuacji, w jakiej się znalazły. Stąd też ich znaczenie

⁴ Por. M. Nowak, *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008, s. 23.

⁵ Por. J. Mółka, *Drogi życiowego sukcesu. Perspektywa pedagogiczna*, Kraków 2020.

⁶ Por. P. Kowolik, *Badania pedagogiczne opierające się na metodzie biograficznej*, „Nauczyciel i Szkoła” 2001 (12–13), s. 118.

⁷ Por. J. Saran, *Biografia jako metoda badań pedagogicznych*, „Studia i Prace Pedagogiczne” 2016 (3), s. 16.

dla opracowania indywidualnych modeli zjawisk inkluzji społecznej⁸, a także przesłanek do budowy biograficznej teorii wyłaniającej się z zebranych przez nas danych, które określamy jako przesłanki pedagogicznej teorii inkluzji społecznej bezdomnych (mężczyzn). Jak tłumaczy Andrzej Michał de Tchorzewski, o teorii pedagogicznej można mówić wówczas, gdy jej założenia dotyczą poznania, badania, opisywania, wyjaśniania, interpretowania tej części rzeczywistości społecznej, która zawsze odnosi się do człowieka zanurzonego w rzeczywistości nazywanej wychowaniem⁹. Tak jest i w tym przypadku, bowiem pracy socjalnej z osobami bezdomnymi nie można zredukować jedynie do procesów udzielania pomocy społecznej kosztem zaniechania „korekty osobowości”. Zwraca na to uwagę Danuta Urbaniak-Zajac, zdaniem której „nie można *a priori* przyjąć, że działania przekształcające środowisko życia jednostki, grupy czy społeczności, wykorzystujące «wspomaganie społeczne» nie mogą być formami działań o charakterze wychowawczym”¹⁰.

Prezentowane badania są pokłosiem naszej współpracy w ramach seminarium dyplomowego, a nade wszystko późniejszych doświadczeń w stosowaniu jakościowych strategii badawczych. Po obronie pracy magisterskiej¹¹ podjęliśmy bowiem decyzję o poszerzeniu kręgu eksploracji badawczej i sięgnęliśmy po dodatkowy materiał źródłowy. Uzyskaliśmy go, przeprowadzając kolejne wywiady narracyjne z byłymi bezdomnymi mężczyznami. Byliśmy ciekawi tego, jak biografia kształtuje proces wyjścia z bezdomności w przypadku osób, które ten proces pomyślnie zakończyły. Takiej strategii przyświecał cel w postaci opracowania biograficznych modeli wychodzenia z bezdomności. Chodziło o ukazanie zarówno momentów krytycznych, jak i wydarzeń przełomowych w biografiami byłych bezdomnych

⁸ D. Urbaniak-Zajac, *Badania rekonstrukcyjne – poza subiektywnością i obiektywnością interpretacji. Na przykładzie analizy sytuacji trudnych w pracy zawodowej w doświadczeniu absolwentów pedagogiki*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2016 (23), s. 215.

⁹ Por. A.M. de Tchorzewski, *Wstęp do teorii wychowania*, Kraków 2018, s. 45.

¹⁰ D. Urbaniak-Zajac, *Czy praca socjalna może/powinna zastąpić resocjalizację?*, „Opieka – Wychowanie – Terapia” 2000 (1), s. 25.

¹¹ Praca przygotowywana pod kierunkiem naukowym dra Miłozza Mólki została z wyróżnieniem obroniona przez Aleksandrę Lasoń 9 lipca 2019 roku na Wydziale Pedagogicznym Akademii Ignatianum w Krakowie (tytuł pracy: „Inkluzja społeczna osób bezdomnych w perspektywie biograficznej”, kierunek studiów: praca socjalna).

mężczyzn – zróżnicowanych pod względem przeżytych doświadczeń. Problematyka ta została ujęta w temacie: *Inkluzja społeczna osób bezdomnych. Badania narracyjne*. Jej podjęcie wiążemy z zamiarem wypracowania przesłanek do budowy biograficznej teorii inkluzji społecznej bezdomnych (mężczyzn), co być może pozwoli też na wypracowanie praktycznych implikacji dla pracy socjalnej z tymi osobami.

Książkę podzieliliśmy na trzy rozdziały. Pierwszy rozdział stanowi część teoretyczną, w której znajdują się podstawowe definicje problemu bezdomności oraz informacje dotyczące funkcjonowania osób bezdomnych w środowisku. Następnie przybliżyliśmy różne formy pomocy i wsparcia na rzecz poprawy jakości życia osób bezdomnych oraz działania instytucji pomocowych i organizacji pozarządowych. W rozdziale drugim zawarliśmy założenia metodologiczne badań własnych, niezbędne do określenia pedagogicznego charakteru przeprowadzonych badań. W rozdziale trzecim przedstawiliśmy natomiast analizę trzech wywiadów narracyjnych przeprowadzonych z osobami, które poradziły sobie z problemem bezdomności, celem wydobywania wspomnianych przesłanek do budowy pedagogicznej teorii inkluzji społecznej bezdomnych (mężczyzn). Pierwszy wywiad narracyjny został przeprowadzony z 68-letnim mężczyzną, który przez wiele lat borykał się z problemem bezdomności i dzięki wsparciu i pomocy oraz motywacji własnej poradził sobie z nim, a teraz „normalnie” funkcjonuje w środowisku społecznym. Rozmówcą w drugim wywiadzie był mężczyzna 62-letni, który przez długi czas borykał się z bezdomnością subiektywną, brakiem akceptacji społecznej i marginalizacją. Bohaterem trzeciego wywiadu jest z kolei człowiek, który swoje doświadczenia „życia na ulicy” stara się wykorzystywać w działaniu, kierując się empatią i chęcią niesienia pomocy osobom potrzebującym.

W naszym przekonaniu zgromadzone i przeanalizowane doświadczenia życiowe tych mężczyzn stanowią cenne źródło wiedzy na temat funkcjonowania osób bezdomnych w środowisku, ich stylu życia, warunkowań związanych z sytuacją życiową oraz możliwości udzielenia im przez instytucje adekwatnej pomocy i wsparcia. Dzięki nim będzie możliwe również opracowanie zaleceń do pracy socjalnej z osobami bezdomnymi. Dlatego też mamy nadzieję, że nie tylko dla nas, ale również dla innych podmiotów zajmujących się pomocą tym osobom staną się one inspiracją w codziennej działalności na rzecz inkluzji społecznej tej nierzadko dyskredytowanej grupy społecznej. Jesteśmy przy tym świadomi, że prowadzone badania nie dostarczą odpowiedzi na

wszystkie istotne problemy związane ze skalą bezdomności w Polsce. Celowo jednak, bez narzucania komukolwiek własnych przekonań czy też własnego punktu widzenia, oddajemy Czytelnikowi publikację, w której w pierwszym rzędzie liczy się punkt widzenia samych opowiadających. Ufamy, że dzięki temu zabiegowi w refleksję nad podjętą problematyką będzie się mógł włączyć każdy czytelnik, nadając tym samym niniejszemu studium egalitarny charakter.

1

BEZDOMNOŚĆ PROBLEMEM SPOŁECZNYM – ZARYS ZJAWISKA

Rozdział pierwszy pracy bazuje na wiedzy dotyczącej problemu społecznego, jakim jest bezdomność. Dobór i przegląd literatury przedmiotu w tym zakresie oscylował wokół pytania – problemu teoretycznego – w czym wyrażają się podstawowe rysy charakterystyczne procesu bezdomności na tle współczesnych strategii przeciwdziałania tego rodzaju formie wykluczenia społecznego? Tak postawiony problem domaga się wyjaśnienia kilku znaczących zagadnień. Za takowe uważamy zdefiniowanie tytułowego zagadnienia na tle współczesnych strategii reagowania na bezdomność oraz nakreślenie podstawowych uwarunkowań. Ich objaśnienie, które w rezultacie ma udzielić odpowiedzi na postawiony problem, stanowi istotę rozdziału.

W tej części opracowania świadomie zrezygnowaliśmy z dokonywania jakichkolwiek ocen i uogólnień. Naszym zamiarem nie jest bowiem konfrontowanie przedstawionego stanu rzeczy z teoretycznymi stanowiskami na temat postulowanych wersji inkluzji społecznej osób bezdomnych. Przeciwnie, unikając swoistego moralizatorstwa i dydaktyzmu, celowo pozostawiamy ten rozdział w formie niejako otwartego tekstu. Ma to na celu odżegnanie się od przyjęcia ewentualnych hipotez przed przystąpieniem do zaplanowanych badań i wyłaniających się z nich indywidualnych wydarzeń przełomowych głównych dysponentów „historii wykluczonych”, czyli byłych osób bezdomnych.

1.1. Bezdomność jako forma ekskluzji społecznej

Bezdomność w Polsce jest bardzo złożonym, a jednocześnie powszechnym problemem społecznym. Według statystyk coraz więcej osób młodych „traci dach nad głową”¹. Sytuacja ta domaga się zorganizowanego systemu wsparcia dla osób dotkniętych tym problemem.

¹ Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Wyniki Ogólnopolskiego badania liczby osób bezdomnych – Edycja 2019*, online: <https://www.gov.pl/>

Tego rodzaju wsparcie na rodzimym gruncie udzielane jest przede wszystkim w ramach pomocy społecznej. W ujęciu ustawy z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej tego rodzaju pomoc jest „instytucją polityki społecznej mającą na celu umożliwienie osobom lub rodzinom przezwyciężenie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwości”².

W kręgu osób znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej przywołana ustawa o pomocy społecznej wyróżnia między innymi osoby bezdomne. Według tej ustawy osobą bezdomną jest osoba niezamieszkująca w lokalu mieszkalnym w rozumieniu przepisów o ochronie praw lokatorów i mieszkaniowym zasobie gminy i niezameldowana na pobyt stały w rozumieniu przepisów o ewidencji ludności, a także osoba niezamieszkująca w lokalu mieszkalnym i zameldowana na pobyt stały w lokalu, w którym nie ma możliwości zamieszkania³. Innymi słowy osoba bezdomna nie posiada własnego miejsca zamieszkania, nie ma uprawnień do zajmowania lokalu mieszkalnego lub z różnych przyczyn nie zamieszkuje pod adresem zameldowania.

Jak zauważa Leszek Stankiewicz, bezdomność jest złożonym zjawiskiem społecznym i stanem osobowościowym bezdomnego człowieka, warunkowanym przez różne przyczyny i przez fakt braku schronienia spełniającego elementarne warunki pozwalające uznać je za pomieszczenie mieszkalne⁴. Podkreśla on, że problem bezdomności nie jest ściśle związany z brakiem miejsca zamieszkania, lecz jego utrata jest uwarunkowana specyficznymi czynnikami społecznymi oraz predyspozycjami osoby. Zwraca przy tym uwagę na przyczyny, które bezpośrednio wpływają na problem bezdomności. Chodzi między innymi o brak mieszkania spełniającego minimalne standardy zamieszkiwania⁵.

Definicja osoby bezdomnej może być rozumiana w ujęciu „dosłownym”, czyli sprowadzeniu istoty problemu do braku „dachu nad

web/rodzina/wyniki-ogolnopolskiego-badania-liczby-osob-bezdomnych-edycja-2019 (dostęp: 6.05.2019).

² Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. z 2018 r. poz. 1508), art. 2 ust. 1.

³ Tamże, art. 6 pkt 8.

⁴ L. Stankiewicz, *Zrozumieć bezdomność*, Olsztyn 2002, s. 24.

⁵ Temu oraz innym uwarunkowaniom bezdomności poświęciliśmy więcej miejsca w następnym rozdziale.

głową” lub nieposiadania „własnego” mieszkania. Z drugiej strony bezdomni mogą być definiowani ze względu na ich „specyficzne predyspozycje” i skłonności⁶. W pierwszym ujęciu określa się status osoby, nie zwracając uwagi na rodzinne, zdrowotne, emocjonalne aspekty jej życia. W drugim natomiast problematyka bezdomności jest przedstawiana bardziej holistycznie, czego przykładem może być definicja zaproponowana przez Annę Duracz-Walczak. Według tej autorki „bezdomny to człowiek niemający miejsca spełniającego warunki mieszkalne, w którym mógłby stale przebywać, ani aktualnej możliwości lub chęci uzyskania takiego miejsca. Miejsce spełniające warunki mieszkalne to takie, które nadaje się do stałego przebywania bez narażenia zdrowia i które umożliwia zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych: wygodnego i spokojnego noclegu, zachowania higieny osobistej, sporządzania posiłków. Nie ma możliwości uzyskania miejsca mieszkalnego osoba niezdolna do pracy na skutek wieku, choroby, kalectwa, a także osoba bezrobotna”⁷.

Inną definicję problemu bezdomności zaproponował Andrzej Przymeński. Rozumie on problem bezdomności jako „sytuację osoby lub rodziny, które w danym czasie nie mają i własnym staraniem nie mogą zapewnić sobie takiego schronienia, które mogłyby uważać za swoje i które spełniałoby minimalne warunki pozwalające uznać je za pomieszczenia lokalne”⁸. Zwraca on przy tym uwagę na brak wystarczających zasobów oraz możliwości osoby bezdomnej, aby mogła samodzielnie znaleźć miejsce zamieszkania zgodne z minimalnymi standardami. Istotną rolę w tym aspekcie odgrywa udzielenie właściwej pomocy i wsparcia osobie bezdomnej.

W literaturze przedmiotu podkreśla się znaczenie wspomagania, które może być udzielone osobie bezdomnej w rozwiązaniu jej problemu, jakim jest brak mieszkania. Zwraca się przy tym uwagę, że w udzielaniu wsparcia należy uwzględnić sytuację osoby bezdomnej, głównie dotyczącą różnych sfer jej życia. Chodzi przede wszystkim o sfery:

⁶ Por. I. Kaźmierczak-Kałużna, *Bezdomność jako forma wykluczenia społecznego w świetle wybranych aktów prawnych oraz dokumentów strategicznych i programowych*, „Opuscula Sociologica” 2015 (2/12), s. 21.

⁷ A. Duracz-Walczak, *W kręgu problematyki bezdomności*, Gdańsk 2001–2002, s. 21–22.

⁸ A. Przymeński, *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, Poznań 2001, s. 29.

- psychologiczną, która obejmuje zasoby skoncentrowane na poziomie samooceny, poziomie kontroli wewnętrznej, sposobie reagowania na kryzysy wewnętrzne, umiejętnościach w kontaktach z innymi i podejmowaniu decyzji, a także psychologiczne skutki, jakie długotrwała bezdomność spowodowała u danej osoby. Sfera ta związana jest również z elementami wykluczenia i marginalizacji, które to bezpośrednio wpływają na sferę emocjonalną bezdomnego. Ponadto dotyczy ona problemów wymagających wsparcia psychologicznego i terapeutycznego w związku z uzależnieniem, a także więzi rodzinnych i generacyjnych osoby bezdomnej;
- zawodową, w której istotnymi elementami jest otwartość osoby na rynek pracy, umiejętności i zaangażowanie w aktywne szukanie pracy, aktywność zawodowa i nawyk pracy. Istotne znaczenie w tej sferze ma również utrzymanie pracy i właściwe wykorzystywanie źródła dochodu, ograniczenie barier aktywności zawodowej, adekwatne wchodzenie w rolę pracownika, uzależnione od charakteru wykonywanej pracy czy na przykład uzależnienie od świadczeń z Ośrodka Pomocy Społecznej;
- zdrowotną – obejmującą kondycję fizyczną, aktywność i sprawność fizyczną oraz stopień uzależnienia od alkoholu lub innych środków psychoaktywnych;
- socjalno-bytową, a zatem wiążącą się z przestrzenią życiową osoby, w której zakres wchodzi sytuacja prawna osoby bezdomnej (karalność, zadłużenia alimentacyjne, niewyjaśniony stan cywilny, brak prawa do lokalu itp.), a także jej ekonomiczny poziom życia (wsparcie i pomoc finansowa uzyskiwana między innymi z Ośrodka Pomocy Społecznej);
- mieszkaniową, która obejmuje chęć uzyskania własnego mieszkania (np. z zasobów gminy w formie lokalu socjalnego), ale także świadomość utrzymania go (właściwego dbania o przestrzeń mieszkalną, racjonalnego gospodarowania środkami finansowymi w celu opłacenia rachunków itp.);
- społeczną, czyli skoncentrowaną na funkcjonowaniu osoby bezdomnej w środowisku społecznym. W kontekście tej sfery warto zwrócić uwagę na to, że integracja ze społeczeństwem, przystosowanie się do grup społecznych oraz szanowanie przyjętych społecznie norm na ogół sprzyja odbudowaniu wizerunku osób bezdomnych w środowisku społecznym;

- rodzinną, którą można przedstawić w dwóch ujęciach. Pierwsze dotyczy procesu socjalizacji i wychowania w rodzinie generacyjnej osoby bezdomnej, które mają wpływ na kształtowanie się jej tożsamości. Drugie ujęcie dotyczy natomiast problemów w rodzinie, takich jak konflikty, przemoc domowa, zerwanie więzi rodzinnych i relacji, utrata stabilizacji i rozbieżności emocjonalne⁹.

Należy przy tym pamiętać, że osoba bezdomna napotyka trudności w różnych wymienionych sferach życia, w zależności od indywidualnych predyspozycji oraz przyczyn bezpośrednich. Z tego powodu trudno określić zjawisko bezdomności jednoznacznie, tak aby swoim zakresem obejmowało nie tylko nieposiadanie domu, ale również szereg problemów wynikających z jednostkowego charakteru trudnej sytuacji życiowej poszczególnych osób. Zwraca na to uwagę Aleksander Pindral, kompleksowo analizując typy i rodzaje bezdomności. Analizy te pokazują to, że problematykę bezdomności można podejmować w różnych zakresach. Pośród nich znajdują się przede wszystkim:

- przyczyny bezdomności;
- usytuowanie przestrzenno-instytucjonalne, przez pryzmat którego można mówić o bezdomności sensu stricto lub bezdomności sensu largo, a także bezdomności schroniskowej i pozaschroniskowej;
- czas trwania, który warunkuje bezdomność przejściową lub bezdomność długotrwałą;
- odwracalność tego stanu, w świetle której istnieje bezdomność „płytką” i bezdomność „głęboka”¹⁰.

Pierwsze z wymienionych kryteriów odnosi się do przyczyn powodujących wejście w stan bezdomności. W kontekście tych przyczyn można mówić o bezdomności z konieczności oraz bezdomności z wyboru. Bezdomność z konieczności jest zależna od czynników zewnętrznych, niezależnych od człowieka, które bezpośrednio wpływają na sytuację osoby bezdomnej. Do takich czynników zalicza się między innymi: bezrobocie, ubóstwo strukturalne, eksmisję bez prawa do lokalu socjalnego¹¹. Bezdomność z konieczności może również dotyczyć osób, które utraciły dom w związku z kataklizmem lub klęską

⁹ Por. R. Stanek, P. Olech, Ł. Browarczyk (red.), *Podręcznik. Model Gminny standard Wychodzenia z Bezdomności*, Gdańsk 2014, s. 24–25.

¹⁰ A. Pindral, *Definicje i typologie bezdomności*, w: *Problem Bezdomności w Polsce*, red. M. Dębski, Gdańsk 2011, s. 52.

¹¹ Tamże, s. 44.

żywiolową. Jest ona niezgodna z potrzebami oraz wolą osoby, której dotyczy, jednak przyczyny zewnętrzne wymuszają na niej przystosowanie się do tego stanu. Drugim wyróżnionym typem jest bezdomność z wyboru. Badacze zauważają, że trudno zaakceptować takie rozumienie bezdomności, ponieważ trudno definiować to zjawisko w kategoriach celu życiowego. W związku z tym trudno zrozumieć to, że bezdomność może być życiowym wyborem człowieka.

Małgorzata Pisarska pod pojęciem osoby bezdomnej z wyboru rozumie „człowieka o specyficznych predyspozycjach osobowościowych, przekonaniach, które nie pozwalają mu nigdzie osiedlić się na stałe, zdomowić; jest to typ wiecznego wędrowca, tułacza, który odrzucił normy społeczne”¹². Zdaniem autorki, osoby bezdomne z wyboru traktują stan bezdomności jako styl życia, w którym najlepiej realizują swoje podstawowe potrzeby. Niedostosowanie się do norm społecznych oraz wybranie stylu życia na ulicy jest osobistym wyborem osoby, za który tylko ona ponosi odpowiedzialność. Polemizując z tym stanowiskiem Przymerński stoi na stanowisku, że żadna osoba nie może się stać osobą bezdomną z własnego wyboru. Jego zdaniem „nikt wprost nie wybiera bezdomności, co najwyżej bezdomność może stać się konsekwencją niewłaściwych wyborów: niepodejmowania życiowych zobowiązań, ucieczki od problemów, np. w alkohol”¹³. W związku z tym proponuje on określenie: bezdomność z własnej winy, a nie bezdomność z wyboru.

Kolejne z wyżej przedstawionych kryteriów odnosi się do usytuowania osoby bezdomnej w przestrzeni instytucjonalnej. Wyróżnia się tutaj: bezdomność sensu stricto i bezdomność sensu largo. Podział ten zastosował Michał Porowski, zdaniem którego bezdomność sensu stricto oznacza „brak własnego mieszkania i jednocześnie jakiegokolwiek innego, możliwie stałego, choćby zastępczo traktowanego schronienia przeznaczonego i jakoś przystosowanego do zamieszkania”¹⁴. Przywołany autor zwraca uwagę, że jest to najbardziej ekstremalna forma bezdomności, przejawiająca się całkowitym brakiem możliwości

¹² M. Pisarska, *Miejskie schronisko dla bezdomnych kobiet*, „Praca Socjalna” 1993 (4), s. 39.

¹³ A. Pindral, *Definicje i typologie bezdomności*, w: *Problem Bezdomności w Polsce*, dz. cyt., s. 45.

¹⁴ M. Porowski, *Bezdomność – obraz zjawiska i populacji ludzi bezdomnych*, w: *Pedagogika Społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995, s. 434.

schronienia. Osoby jej podlegające, na skutek różnych problemów życiowych, prowadzą tułaczy styl życia. Skutkuje to nawarstwianiem się kolejnych problemów, a w konsekwencji prowadzi do dewiacji i zaburzeń psychosomatycznych. Bezdomność sensu largo dotyczy natomiast osób bezdomnych, które posiadają własne mieszkanie, jednak nie spełnia ono minimalnych standardów mieszkaniowych. Zamieszkiwanie w tego rodzaju miejscach może doprowadzić nawet do zagrożenia życia lub zdrowia osoby bezdomnej.

Ze względu na usytuowanie przestrzenno-instytucjonalne można też wyróżnić bezdomność schroniskową i bezdomność pozaschroniskową. Podział ten został zaproponowany przez Przymeńskiego, który zwrócił uwagę na charakterystyczne cechy różniące osoby bezdomne. Jego zdaniem, bezdomność schroniskowa dotyczy osób przebywających w placówkach zapewniających pomoc bezdomnym, gdzie mają oni możliwość podejmowania różnego rodzaju terapii oraz zyskują szansę na wyjście ze stanu bezdomności. W placówkach tych są objęci profesjonalną pomocą, a konieczność stosowania się do obowiązujących tam zasad i reguł przyczynia się do wykształcenia umiejętności przystosowania się do reguł społecznych. Tym samym osoby bezdomne przebywające w schroniskach mają większą szansę na wyjście z bezdomności. Drugim przeciwstawnym typem bezdomności w ramach omawianego kryterium jest bezdomność pozaschroniskowa. Charakteryzuje się ona negatywnym wpływem na życie osoby, często destrukcyjnym i degradującym. Osoby bezdomne przebywające poza instytucjonalnymi formami pomocy borykają się z nasilającym się problemem alkoholowym, nie mają wsparcia ani pomocy ze strony profesjonalistów. W rezultacie nie dążą do zmiany swojego sposobu życia¹⁵.

Kolejnym kryterium pozwalającym na wyodrębnienie rodzajów bezdomności jest czas trwania w stanie bezdomności. Typologii dotyczących czasu trwania w stanie bezdomności jest wiele. Jedną z nich jest podział na bezdomność tymczasową/przejściową i bezdomność długotrwałą. Bezdomność długotrwała może prowadzić do nieodwracalnych skutków, prowadzących do stanu utrwalonej bezdomności, głównie wewnętrznych predyspozycji osoby. Bezdomność tymczasowa charakteryzuje się natomiast odwracalnością przyczyn zewnętrznych i wewnętrznych powodujących stan bezdomności, dzięki czemu

¹⁵ Por. A. Przymeński, *Bezdomność. Polityczno-społeczna definicja i formy zjawiska*, „Praca Socjalna” 1998 (4), s. 20–21.

osoba może wrócić do normalnego funkcjonowania¹⁶. Inna typologia bezdomności oparta na kryterium czasu zaproponowana została przez Paula Koegela i Audrey Burnam. Wyróżnili oni:

- Bezdomność krótkotrwałą – ostrą – dotyczącą osób bezdomnych, które utraciły miejsce zamieszkania wskutek szczególnych zbiegów okoliczności;
- Bezdomność okresową – inaczej cykliczną – dotyczącą osób bezdomnych, które pomimo poradzenia sobie raz z problemem bezdomności, ponownie wchodzą w ten stan;
- Bezdomność długotrwałą – przewlekłą – dotyczącą osób, które doświadczyły kumulacji negatywnych przejawów bezdomności, często powiązanych z występowaniem choroby psychicznej¹⁷.

Jeszcze inną typologię bezdomności ze względu na czas trwania zaproponował Przymeński, dzieląc bezdomność na bezdomność płytką i bezdomność głęboką. Bezdomność płytka jest charakteryzowana przez tego autora jako stan osoby, która utraciła możliwość zaspokojenia potrzeby mieszkaniowej, ale nie utraciła samodzielności życiowej. Są to osoby bezdomne, które z powodu trudnej sytuacji finansowej nie są w stanie zapewnić sobie i utrzymać mieszkania. Ponadto borykają się z chorobą i samotnością. Przywołany autor zwraca również uwagę na to, że interwencyjna pomoc skierowana do osób wykazujących bezdomność płytką może zapobiec stanowi bezdomności głębokiej. Bezdomność głęboka charakteryzuje się z kolei tym, że podstawowym problemem osoby nie jest brak mieszkania, tylko szereg innych dysfunkcji w różnych sferach życiowych, w konsekwencji prowadzących do stanu bezdomności. Bezdomność głęboka jest spowodowana szeregiem nakładających się na siebie problemów, które ograniczają danej osobie możliwości samodzielnego życia. Pomoc w formie przydzielenia mieszkania nie eliminuje w takich wypadkach problemu bezdomności, ponieważ nie zostały zlikwidowane przyczyny tego stanu. Może się on utrzymywać do czasu, dopóki osobie bezdomnej nie zostanie udzielona profesjonalna pomoc¹⁸.

Z pojęciem bezdomności wiąże się pojęcie ekskluzji społecznej. Polega ona na wykluczeniu ze społeczeństwa osób bezdomnych

¹⁶ Por. tamże, s. 26.

¹⁷ Por. S. Sidorowicz, *Zaburzenia psychiczne u osób bezdomnych*, Wrocław 2000, s. 1–6.

¹⁸ Por. A. Przymeński, *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, dz. cyt., s. 164–165.

ze względu na ich zachowanie oraz styl życia, który jest niezgodny z ogólnie przyjętymi normami społecznymi. Wykluczeniu społecznemu, według definicji zawartej w ustawie o zatrudnieniu socjalnym, „podlegają osoby, które ze względu na swoją sytuację życiową nie są w stanie własnym staraniem zaspokoić swoich podstawowych potrzeb życiowych i znajdują się w sytuacji powodującej ubóstwo oraz unieumożliwiającej lub ograniczającej uczestnictwo w życiu zawodowym, społecznym i rodzinnym”¹⁹. Wynika z tego, że wśród osób, które są wykluczone społecznie, znajdują się również osoby bezdomne będące w trudnej sytuacji życiowej. Ponadto problem wykluczenia społecznego – a w węższym kontekście marginalizacji osób bezdomnych – jest ściśle związany z wykazywaną alienacją tych osób z życia instytucjonalnego i społecznego. Narodowa Strategia Integracji dla Polski, stworzona przez Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej w 2003 roku, definiuje problem wykluczenia społecznego, zwracając uwagę na przyczyny oraz skutki zjawiska. Szersze ujęcie definicyjne tego problemu prezentuje tabela nr 1.

Na podstawie przywołanej tabeli można zauważyć, że wykluczenie społeczne jest procesem dynamicznym oraz dotyka osoby, które są szczególnie podatne na dyskryminację społeczną. Związany jest on z sytuacją osoby, jej predyspozycjami, zasobami, oraz oddziaływaniami środowiskowymi, które wpływają na brak możliwości przystosowania się do ogólnie przyjętych i obowiązujących norm społecznych. Skutkiem tego procesu może być bezradność, osłabienie osoby, rozpad rodziny czy więzi społecznych. W konsekwencji proces ten prowadzi do izolacji i stygmatyzacji oraz utraty poczucia własnej wartości i zatrącenia życiowych celów.

¹⁹ Ustawa z 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. 2018 poz. 650), art. 1 ust. 2.

Tabela 1. Ujęcia definicyjne wykluczenia społecznego

Główny akcent w definicjach wykluczenia	Rozwinięcie
Ograniczenia prawne	Istnienie i respektowanie odpowiednich regulacji: praw człowieka, praw socjalnych
Instytucje i efektywność ich działania	Obecność odpowiednich instytucji, prowadzenie ukierunkowanej polityki, przeznaczanie odpowiednich środków, kompetentne kadry i efektywna organizacja
Warunki materialne	Dochody, oszczędności, warunki mieszkaniowe, inne zasoby materialne
Wyposażenie w kapitał życiowy	Kondycja zdrowotna, umiejętności, kwalifikacje, dobre stosunki rodzinne i środowiskowe
Oddziaływanie środowiska społecznego	Wpływ rodzinnych dysfunkcji, oddziaływanie grup rówieśniczych
Grupy zagrożone wykluczeniem	Grupy szczególnego ryzyka, wrażliwe na wykluczenie, podatne na dyskryminację, słabe
Obszary, z których nastąpiło wykluczenie	Konsumpcja zbiorowa, kultura, działalność społeczna, obywatelska i polityczna
Proces wykluczania	Dynamiczny, wielowymiarowy i kumulatywny
Przejawy wykluczenia	Bezdomność, samotność, bierność, nieprzestrzeganie norm współżycia
Skutki dla osób zagrożonych wykluczeniem	Deprywacja potrzeb, bezradność, osłabienie więzi rodzinnych, rozpad rodziny, stygmatyzacja, izolacja, osłabienie mechanizmu samokontroli, marginalizacja, utrata poczucia tożsamości i celu w życiu
Skutki dla społeczeństwa	Ograniczenia demokracji, zagrożenie demokracji, polaryzacja i ekstremalne nierówności, pojawienie się podklasy

Źródło: D. Becker-Pestka, G. Kubiński, M. Łojko, *Różne obszary wykluczenia społecznego w Polsce. Wybrane zagadnienia*, Wrocław 2017, s. 12.

Beata Maria Pawlik określa wykluczenie społeczne jako sytuację, w której osoba będąca członkiem społeczeństwa nie może normalnie w nim uczestniczyć oraz podejmować określonych działań, ponieważ społeczeństwo tworzy bariery ograniczające kontakt. W sytuacji takiej są osoby bezdomne, które ze względu na charakterystyczne cechy, takie jak niezachowywanie higieny osobistej, zaniedbanie, nieprzyjemny zapach, choroby, uzależnienia oraz inne niepożądane społecznie zachowania są stygmatyzowane przez społeczeństwo i automatycznie ulegają wykluczeniu i marginalizacji.

W kontekście ekskluzji społecznej bezdomnych warto jeszcze zwrócić uwagę na drugi rodzaj wykluczenia społecznego, jakim jest

samowykluczenie. Proces samowykluczenia polega na odejściu osoby od społeczeństwa i funkcjonowaniu na jego obrzeżu. Może on przebiegać w dwóch formach²⁰. Pierwsza skupia się w sferze społecznej. Ta forma samowykluczenia przejawia się w wejściu przez osobę bezdomną do grupy wykluczonych społecznie, a tym samym tworzeniu w tym nowym systemie funkcjonowania namiastki normalnego życia. Druga forma samowykluczenia zachodzi natomiast w sferze psychologicznej. Chodzi w niej o wycofanie się z podejmowania aktywności. Osoba bezdomna przejawiająca tę formę samowykluczenia zamyka się w sobie, tworząc własny świat funkcjonowania. Forma ta może być związana z występującą chorobą psychiczną²¹.

Podsumowując – proces wykluczenia społecznego jest elementem, który mocno wpływa na funkcjonowanie osób bezdomnych w środowisku, dlatego działania mające na celu wsparcie i pomoc powinny się koncentrować na reintegracji osób bezdomnych w środowisku społecznym. Stwarzanie dla nich możliwości oraz przedstawianie pozytywnych aspektów normatywnego funkcjonowania w społeczeństwie przyczynia się bowiem do podniesienia u nich poczucia własnej wartości oraz przynależności do środowiska, w którym żyją. Dlatego też, aby dostosować formy wsparcia osób bezdomnych, należy poznać uwarunkowania oraz trudności, z jakimi się zmagają. Poznanie uwarunkowań bezdomności może się przyczynić do zminimalizowania skali tego problemu poprzez podjęcie bardziej świadomych, a przez to efektywniejszych działań profilaktycznych na rzecz osób zagrożonych bezdomnością.

1.2. Uwarunkowania i fazy procesu bezdomności

Uwarunkowania wchodzenia osoby w stan bezdomności mogą być zależne od różnych czynników, które niełatwo w sposób komplementarny i jednoznaczny określić. Wynika to z faktu, że każda osoba bezdomna ma odmienne doświadczenia życiowe. Przede wszystkim jednak czynniki środowiskowe oraz predyspozycje osoby (cechy charakteru) mają duży wpływ na ten proces. Trzeba przy tym pamiętać, że pewne sytuacje i problemy życiowe jedne osoby rozwiązują samodzielnie,

²⁰ Por. B.M. Pawlik, *Bezdomność. Modele Pracy Socjalnej*, dz. cyt., s. 67–68.

²¹ Tamże, s. 68.

mając w sobie ogromną determinację, motywację do zmiany i przezwyciężenia trudności, podczas gdy inne osoby nie są w stanie samodzielnie rozwiązać podobnych problemów. Najczęściej sięgają wtedy po alkohol lub substancje psychoaktywne, szukając w nich drogi ucieczki od problemów. Popadanie w uzależnienia generuje kolejne problemy, a to w konsekwencji prowadzi do utraty rodziny, pracy, zadłużania się itp.²² Badacze zajmujący się problemem bezdomności wyodrębni-li najpowszechniejsze uwarunkowania prowadzące do tego stanu, do których zaliczają:

- uwarunkowania społeczne, takie jak bezrobocie, brak środków finansowych niezbędnych do zapewnienia miejsca pobytu, brak miejsc w domu pomocy społecznej;
- uwarunkowania związane z patologiami, na przykład uzależnienie od alkoholu, przestępczość lub rozpad rodziny;
- uwarunkowania natury psychologicznej – bezdomność jako wybór, sposób na życie;
- uwarunkowania prawne – eksmisja, brak prawa do lokalu mieszkalnego²³.

Eugeniusz Moczuk, przedstawiając uwarunkowania i przyczyny bezdomności, zwraca z kolei uwagę na następujące determinanty bezdomności:

- przyczyny wynikające z sytuacji społeczno-ekonomicznej kraju – mogą mieć pośredni wpływ na wystąpienie problemu bezdomności. Jest to związane ze wzrostem bezrobocia oraz zmniejszeniem nakładów na pomoc społeczną. Poprzez trudną sytuację finansową kraju obywatele narażeni są na wiele czynników prowadzących do bezdomności. Pośród nich wymienić można utratę mieszkania, uzależnienia, utratę rodziny;
- sytuacja prawna, która wiąże się z zaległościami w opłatach czynszowych oraz innymi zobowiązaniami finansowymi. Prowadzi to do eksmisji, a w rezultacie do bezdomności;
- narastanie zjawisk z kręgu tak zwanej patologii społecznej – bezdomność może być uwarunkowana popadaniem w różne formy uzależnienia, może być związana z trudną sytuacją rodzinną, rozpadem więzi emocjonalnych w rodzinie, wzrostem przestępczości i przemocy w rodzinie. Obecność tych zjawisk

²² Por. L. Stankiewicz, *Zrozumieć bezdomność*, dz. cyt., s. 60.

²³ B. Bartosz, E. Błażej, *O doświadczeniu bezdomności*, Warszawa 1995, s. 11–12.

w doświadczeniu życiowym osoby może prowadzić do degradacji ról życiowych, a w konsekwencji utraty możliwości samodzielnego funkcjonowania w środowisku;

- uwarunkowania socjo-psychologiczne, które są związane z odzuceniem przez daną osobę systemu wartości oraz norm i zasad obowiązujących w społeczeństwie. Innymi słowy, uwarunkowania te dotyczą przyjętego przez nią stylu życia, opartego na realizowaniu źle rozumianej zasady wolności;
- przyczyny natury psychologicznej i osobowościowej – wiążą się one z subiektywnymi odczuciami osoby, na przykład poczuciem wyobcowania społecznego, niskim poczuciem własnej wartości oraz osamotnieniem. Ponadto dotyczą problemu nieprzystosowania społecznego osób prowadzącego do pojawienia się problemu bezdomności²⁴.

Przyczyny bezdomności można również upatrywać w różnych, często złożonych, problemach, z którymi ktoś nie jest sobie w stanie poradzić. Nierzadko są one związane z wieloma czynnikami – zależnymi i niezależnymi od danej osoby. Rozpatrując przyczyny stanu bezdomności, należy więc pamiętać o indywidualizmie oraz jednostkowości, które stanowią znaczący aspekt, jeśli chodzi o postawienie odpowiedniej diagnozy i opracowanie mechanizmów pomocy dla konkretnej osoby. Zwraca na to uwagę Stankiewicz, który zauważa, że proces przechodzenia w stan bezdomności jest długotrwały, nacechowany dramatycznymi, nakładającymi się na siebie problemami, w efekcie prowadzi do wyrzucenia na margines społeczny. Według tego autora na proces ten składają się najczęściej czynniki obiektywne, czyli niezależne od woli osoby, oraz czynniki subiektywne – akceptowane, a nawet przez nią współtworzone²⁵. Wyróżnił pięć etapów przechodzenia w stan bezdomności, które charakteryzują następujące wydarzenia:

- 1) Załamanie planu życiowego połączone z rozpadem rodziny – rodzina stanowi pewien system, który jest kształtowany przez budowanie wzajemnych relacji pomiędzy osobami go tworzącymi. Gdy jeden element systemu rodzinnego przestaje prawidłowo funkcjonować, ma to wpływ na zmianę całego systemu.

²⁴ Por. E. Moczuk, *Bezdomność jako problem społeczny w opiniach osób bezdomnych*, w: *Poczucie nieegalitarności, ubóstwo, bezdomność a zjawiska patologii społecznej*, red. T. Sołtysik, Włocławek 1999.

²⁵ L. Stankiewicz, *Zrozumieć bezdomność*, dz. cyt., s. 74.

Szczególnie jest to widoczne w przypadku rodzin, których członkowie borykają się z problemami, z którymi nie są w stanie sobie poradzić. Prowadzi to do szukania nowych form radzenia sobie z kryzysem, które często skutkują uzależnieniem od alkoholu, narkotyków lub hazardu. Niesie to za sobą falę kolejnych problemów, które są związane z konfliktami w rodzinie, zachowaniami agresywnymi, a w konsekwencji prowadzą do zaniku więzi i rozpadu systemu rodziny. Osoba w problemie staje się osamotniona i popada w coraz to nowe problemy, degradując swoje życie oraz przechodząc na margines społeczny²⁶.

- 2) Ubóstwo – jest to poważny problem, który może mieć bezpośredni wpływ na wejście w stan bezdomności. Wiąże się ono z utratą pracy oraz brakiem środków materialnych na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych, co w konsekwencji może prowadzić do różnego rodzaju zadłużeń. Przeciagający się brak pracy destrukcyjnie wpływa również na sferę psychiczną osoby, obniżając w niej poczucie własnej wartości oraz powodując utratę wiary we własne możliwości. Ponadto problem ubóstwa jest punktem wyjścia do rozwijania się i nawarstwiania następnych problemów. W literaturze rozróżnia się sześć grup osób ubogich – wyszczególnionych ze względu na charakter i przejawy ubóstwa:

- ubodzy pracujący – osoby posiadające stałe źródło dochodu, jednak jego wysokość nie przekracza wyznaczonej linii ubóstwa;
- ubodzy bezrobotni – osoby, które są długotrwale bezrobotne, nie poszukują szans na zmianę sytuacji życiowej;
- ubodzy emeryci i renciści – osoby, którym wysokość otrzymywanych świadczeń nie pozwala na zaspokojenie potrzeb życiowych;
- ubodzy niepełnosprawni i przewlekle chorzy – osoby, które posiadają własny dochód, jednak potrzeby związane z zapewnieniem środków medycznych oraz leków znacznie go przewyższają;
- ubodzy patologiczni – osoby, które swoje źródło dochodu przeznaczają na zakup używek;

²⁶ Por. tamże, s. 76–79.

- ubodzy bezdomni – osoby, które utraciły wszystkie dobra materialne i znajdują się na marginesie społecznym;

Osoby bezdomne są usytuowane na ostatnim miejscu w hierarchii ubóstwa, co oznacza, że osoby te mają największą trudność ze zmianą swojej sytuacji życiowej oraz najdłuższą drogę prowadzącą do wyjścia ze stanu bezdomności²⁷.

- 3) Wymiary stawania się osobą bezdomną – etap ten jest ściśle związany z przechodzeniem osoby bezdomnej przez poszczególne fazy, w których odsuwa się ona od środowiska społecznego oraz rodzinnego, traci dotychczasowe wartości i cele, coraz bardziej zagłębiając się w generowane problemy. Osoba zaczyna poznawać świat bezdomnych, identyfikować się z nim i adaptować do nowej sytuacji życiowej.
- 4) Przystosowanie się do stanu bezdomności – w tym etapie osoba coraz bardziej zaczyna się adaptować do nowej sytuacji życiowej, przyzwyczajając się do stanu bezdomności. Dotychczasowe mechanizmy ochronne przestają działać, a osoba wycofuje się z podejmowania działań. Prowadzi to do akceptacji stanu bezdomności i akceptacji swojego życia. Tym samym osoba ogranicza się wyłącznie do zabezpieczenia potrzeb wynikających z bycia osobą bezdomną, czyli przemieszczania się lub organizowania żywności. W fazie tej pogłębiają się wcześniej występujące problemy, a osoba popada w różne uzależnienia, na przykład od alkoholu. Proces przystosowania się do stanu bezdomności trwa nawet kilka lat i jest obciążony występowaniem wielu dramatycznych sytuacji życiowych.
- 5) Bezdomność utrwalona – jest to końcowy etap przechodzenia w stan bezdomności, który polega na tym, że osoba bezdomna przystosowuje się w pełni do warunków życiowych oraz w pełni akceptuje swój styl życia. Degradacja społeczna oraz marginalizacja nie przeszkadzają jej w funkcjonowaniu, w pełni akceptuje swój stan i utożsamia się ze środowiskiem osób bezdomnych. Nie kultywuje wartości i celów, które wcześniej jej przyświecały. Dąży do zaspokojenia podstawowych potrzeb i żyje „z dnia na dzień”²⁸.

²⁷ Por. tamże, s. 74.

²⁸ Tamże.

Podobnie proces stawania się osobą bezdomną charakteryzuje Marek Jeździkowski, który określa go „syndromem bezdomności”. Wyszczególnia pięć faz tego syndromu:

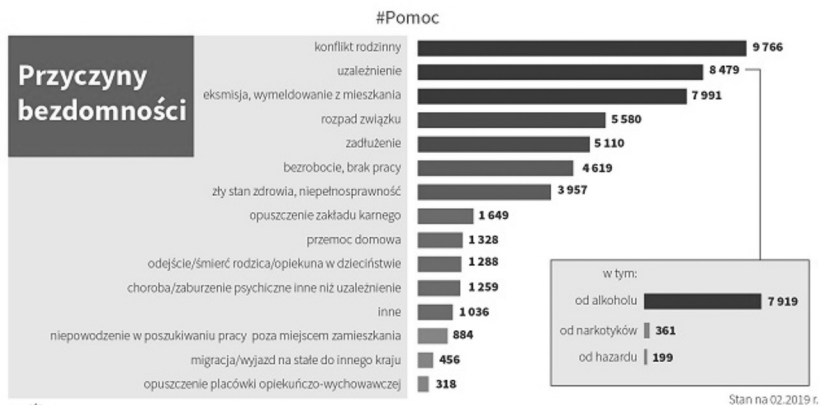
- **faza wstępna** – trwa do około dwu lat. Osoba traktuje swój stan bezdomności jako przejściową sytuację, utrzymuje bardzo sporadyczne kontakty z rodziną. W fazie tej bezdomny zaprzecza, że stał się osobą bezdomną. Nie korzysta z instytucjonalnych form pomocy, aby nie potwierdzić faktu bycia bezdomnym. Pomieszkuje u „znajomych” – często uzależnionych od alkoholu, znajdujących się na marginesie społecznym. W fazie tej osoba coraz częściej sięga po alkohol, który pogłębia występujące problemy, generując nowe. Sięganie po alkohol oddala ją od podejmowania działań zmierzających do poprawy sytuacji, w konsekwencji prowadząc do utraty poczucia sensu życia oraz własnej wartości;
- **faza ostrzegawcza** – trwa od dwu do czterech lat. Osoba bezdomna nadal jest przekonana, że stan bezdomności jest stanem przejściowym, coraz bardziej słabną jej kontakty z rodziną, która przez wzgląd na swoje bezpieczeństwo całkowicie się od niej odcina, na przykład wymeldowując ją z mieszkania. Osoba bezdomna zaczyna mieć problemy z prawem, spowodowane szukaniem rozwiązań swojej sytuacji, które prowadzą do pojawiania się kolejnych trudności. Zaczyna korzystać z instytucjonalnych form wsparcia, które umożliwiają jej przetrwanie najgorszych warunków atmosferycznych. Jest to więc faza, w której osoba bezdomna stara się walczyć ze stanem bezdomności, podejmując szereg aktywności i działań, jednak bez wsparcia innych osób prowadzą one do niekorzystnych zmian w jej życiu. Osoba bezdomna jest w ciągłym cyklu, w którym dąży do przywrócenia stanu „normalnego życia”, a jedno niepowodzenie doprowadza ponownie do stanu bezdomności. Jeśli w tej fazie osoba bezdomna otrzyma pomoc i wsparcie, ma możliwość powrotu do równowagi życiowej i przezwyciężenia stanu bezdomności;
- **faza adaptacyjna** – trwa od czterech do sześciu lat. Osoba bezdomna wielokrotnie próbowała przezwyciężyć stan bezdomności, jednak ciągle do niego wracała. Pojawia się utrata poczucia własnej wartości, wiary w swoje możliwości oraz poczucia godności i honoru. Zaczyna się przystosowywać do świata osób

bezdomnych, zna mechanizmy radzenia sobie w trudnych sytuacjach oraz potrafi w wystarczający sposób zaspokoić swoje podstawowe potrzeby. Traci całkowicie relacje z rodziną, których nie stara się odbudować. Przez wzgląd na marginalizację w dotychczasowej społeczności, adaptuje się do społeczności osób bezdomnych, tworząc z nimi więzi i relacje. Przestaje dbać o swój wygląd osobisty, o swoje zdrowie. Rozwija się i postępuje mająca degradujący wpływ choroba alkoholowa. W tej fazie bez profesjonalnej pomocy osoba taka nie jest w stanie poradzić sobie z problemem bezdomności;

- **faza chroniczna** – trwa od sześciu do dziesięciu lat. Osoba bezdomna w pełni przystosowuje się do stanu bezdomności, akceptując swój obecny styl życia. Potrafi dostosować się do warunków panujących w schroniskach oraz nabywa silnych umiejętności manipulacyjnych. W tej fazie znacznie pogarsza się stan jej zdrowia, co spowodowane jest między innymi złym odżywianiem się, brakiem odpowiedniej higieny osobistej, a nierzadko również nadużywaniem alkoholu, co w znacznym stopniu prowadzi do degradacji organizmu. Nie potrafi utrzymać stałej pracy, podejmuje jedynie prace dorywcze lub sezonowe;
- **faza bezdomności trwałej** – po dziesięciu latach osoba bezdomna traci wszystkie motywacje do zmiany swojej sytuacji życiowej. Adaptacja do warunków bycia bezdomnym jest tak silna, że nie wyobraża sobie powrotu do normalnego życia. Przystosowuje się do warunków i wymogów panujących w instytucjach działających na rzecz osób bezdomnych. Koncentruje się na obieraniu minimalistycznych celów, których realizacja zapewni zaspokojenie podstawowych potrzeb. Szuka rozwiązań, które zminimalizują negatywne skutki bycia bezdomnym, takich jak na przykład zachowania przestępcze. W fazie tej wyjście z bezdomności jest możliwe poprzez profesjonalną psychoterapię²⁹.

²⁹ M. Jażdżikowski, *Syndrom bezdomności*, online: <http://www.albert.slupsk.pl/marek-jazdzykowski-syndrom-bezdomnosci> (dostęp: 11.02.2019).

Schemat 1. Przyczyny bezdomności według ogólnopolskiego badania liczby osób bezdomnych – edycja 2019

Ministerstwo Rodziny,
Pracy i Polityki Społecznej

Źródło: strona internetowa Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

Według ogólnopolskich badań przeprowadzonych przez Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej w nocy z 13/14 lutego 2019 roku dotyczących liczby osób bezdomnych wynika, że najczęstszymi przyczynami bezdomności są: konflikty w rodzinie, uzależnienia, eksmisje oraz wymeldowania, rozpad związku, zadłużenie, bezrobocie, zły stan zdrowia³⁰. Szczegółowe dane na ten temat zawiera schemat 1.

Jak wynika z zamieszczonego rysunku, stan bezdomności może być spowodowany szeregiem uwarunkowań zależnych i niezależnych od osoby. Jest stanem kryzysu i nawarstwienia się wielu problemów, z którymi osoba nie potrafi się uporać, wykorzystując dotychczasowe mechanizmy radzenia sobie. Kryzys ten nasila się w wyniku braku wsparcia ze strony rodziny, co z kolei eskaluje problemy życiowe, prowadząc do degradacji społecznej. Tym samym proces wchodzenia w stan bezdomności bez profesjonalnego wsparcia może prowadzić do nieodwracalnych zmian w życiu osoby bezdomnej. Dlatego niezwykle ważne jest tworzenie form pomocy, dostosowanych do indywidualnych potrzeb osoby bezdomnej.

³⁰ Por. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Wyniki Ogólnopolskiego badania liczby osób bezdomnych – Edycja 2019*, online: <https://www.gov.pl/web/rodzina/wyniki-ogolnopolskiego-badania-liczby-osob-bezdomnych-edycja-2019> (dostęp: 6.05.2019).